

CSORTÁN FERENC

NÉPEK ÉS ÁLLAMOK A VISZTULA ÉS A NARVA KÖZÖTT

■ *(Poroszok, Poroszország, Kelet-Poroszország)* A poroszok a későbbi európai tudományosság megállapítása szerint a balti nyelvcsalád egyik népe (a másik kettő a litván és a lett). Leverésük, megtérítésük, lakóterületük elfoglalása során a 13. század első felében a Német Lovagrend „teokratikus”, a Szentszéknek alárendelt államot hoz létre a Visztula és a Nemunas/Memel folyók között, majd hosszasan háborúzik a szomszédos litvánokkal, lengyelekkel, a Pejpusz- (vagy Csud-) tótól keletre és délre fekvő orosz fejedelemségekkel-városállamokkal (Novgorod, Polock, Pszkov). A terület meghódítása után közlőrl-távolról telepesek érkeznek: németek, lengyelek, franciák, flamandok, dánok, hollandok, norvégok. 1410-ben a lovagrend fatális vereséget szenved a lengyel-litván hadaktól, és ez véget vet expanzív politikájának. A több etnikum összeolvadásából új „porosz” identitás születik. A nagymester a lengyel korona hűbérese lesz (1466-ban, a második thorni béke megkötésekor), és lengyeleket is be kell fogadnia a lovagok sorába. A nagyszámú lengyel és litván falvakban él, a városi lakosságban nagyobb a németek aránya. Poroszország 1466-ban kettéoszlik: Lengyelországhoz kerül (1466–1773) Kelet-Pomeránia és a történeti Poroszország nyugati és középső felének egy része (ezután: „Királyi Poroszország”), ahol (a varmiai püspökség területén) a lakosság katolikus többségű maradt. A lovagrendnél maradt területen 1525-ben az utolsó nagymester, Hohenzollern Albert alatt a rend tagjai testületileg áttérnek a lutheri hitre, létrejön a Porosz Hercegség, és a területén, beleértve az annak déli sávját képező Mazuriában is a lakosság lutheránussá

E próbálkozás, természetesen, csak vázlat, de közelebb hozhatja így is e világ számunkra kevésbé ismert, mégis oly „európai” múltját, örökségét. És talán összehasonlításokra is serkent, hiszen a hasonlóságok és különbségek segítenek magunkat is jobban megérteni.

lesz. A Hercegség is a Lengyel Királyság vazallusa. Fővárosa kezdetben a Visztulaparti Marienburg/Malbork vára, majd később Königsberg (ma Kalinyingrád) kikötőváros, ahol Albert fejedelem 1544-ben egyetemet is alapít a régióban szükséges evangélikus értelmiség képezésére.¹ Az egyetem felértékelődik a harmincéves háború után, minthogy a területet megkímélték a pusztítások. És híres lesz tanáiról (legnevezetesebb Immanuel Kant, akinek a jelenlegi kalinyingrádi egyetem felvette a nevét) meg számos diákjáról. Az 1708–11 közötti pestisjárványban a lakosság igen nagy része elpusztul. Helyükbe protestáns németek jönnek, valamint protestáns hitük miatt elűzött skótok, Salzburg vidékiek (1731-ben), francia hugenották (Fontainebleau-i Ediktum, 1685), legtöbbször az 1657-ben a Lengyel–Litván Konföderációból kiűzött Lengyel Testvérek (unitáriusok). Utolsónak érkeztek 1830-ban az óhitű orosz „filipponok”.

Poroszország és Brandenburg élére a 16. század végén közös uralkodó kerül, utóbb, 1618-ban, a két ország egyesül, fővárosa 1660-tól Berlin. 1701-ben „Porosz Királysággá” alakul.

Kelet-Poroszország a 16–19. század során, az evangélikus litván kisebbség papjai révén, a litván írásbeliség bölcsőjévé vált. Itt nyomtatták az első litván könyvet (1547-ben), és itt született a litván irodalom örökbecsű műve, a hexameterekben írt *Évszakok* (költője a nagy műveltségű Kristijonas Donelaitis, németül és litvánul prédikáló falusi evangélikus lelkész, 1714–1780). Emiatt Kelet-Poroszország, bár nem volt része a középkori-újkori Litván Nagyfejedelemségnek („a litván nemzeti államnak”), a litvánok számára nagyon fontos, olyannyira, hogy évszázadok óta Kis-Litvániának (is) nevezték. A kelet-poroszországi litván lakosság erősen megfogyatkozott a 18. század eleji nagy járványban.

Litvánia az első világháború után követelte (és megszerezte) Kelet-Poroszország északkéleti határvidékét, az iparilag fejlett, litván- és németlakta Memel- (Nemunas-) vidéket, a kiemelten fontos Memel (Klaipėda) kikötővárossal.

(Litvánok, Litvánia) A területet szláv néven, „Litva”-ként 1009-ben említik először, a katolikus hittérítés egyik epizódja kapcsán. A 11. század folyamán megkezdődik a katolikus (német, lengyel) és az ortodox (orosz) világnak a közöttük levő „pogány senkiföldje” felé való terjeszkedése. Ekkor születik meg – a kedvező külpolitikai helyzetnek köszönhetően – a litván állam. Születését megkönnyítette, hogy nem volt egyetlen erős hatalom sem a közelben, amely le tudta volna igazni az államalapításra készülő népet (a poroszok, lettek és észtek kudarcát egy ilyen hatalom, a német keresztes lovagok rendje okozta). Az eseményt siettetette, hogy szomszédai fenyegetését csak az addigi lazább összetartozásokat felváltó állam tudta visszaverni. E feltételek a 13. századra értek meg a térségben.² Az állam létének korai bizonyítéka: 1219-ben már önálló országgént kötnek békét a halics-volhiniai fejedelemséggel. Az aktusnál jelen levő vezérek egyike Mindaugas, utóbb ő viseli először a nagyfejedelem címet – és sikerül egyesítenie népének törzseit. Ő kezdi a terjeszkedést is a szomszédos orosz fejedelemségek rovására. Az állam a 14. század közepéig már meghódította és csatolta a mai Belaruszt és Ukrajna jelentős részét, s területe elérte a 650 ezer négyzetkilométert. Ebből kb. 70-80 ezer volt a litván etnikai terület (nagyjából egybeesett a mai Litvánia 65 300 négyzetkilométerével).³ A legnagyobb veszély és fenyegetés a litvánokat a Német Lovagrend felől érte. Ezért Mindaugas 1250-ben vagy 51-ben felveszi a keresztséget, a németek kezéből – de tíz évvel később felbontja a szövetséget a lovagokkal, és visszatér pogány hitéhez. Az igazi megkeresztelésre 120 év múlva kerül sor.

Az egykori Kijevi Rusz, orosz ortodox keresztény állam szerencsétlen örökösödési rendszere folyamánnyaképpen szétforgácsolódott számos fejedelemségre. Ezek közül Novgorod és a vele szomszédos területek (Pszkov, Polock) a társadalmi-gazdasá-

gi-kulturális fejlődésnek aránylag igen magas szintjére jutottak (beléptek a Hanza-városok szövetségébe-hálózatába is), a délre-keletre fekvő orosz fejedelemségek egy része viszont a tatár Arany Horda igrája alá került. Algirdas (kb. 1296–1377), talán a legtehetségesebb a litván nagyfejedelmek sorában, házasságokkal, fegyverrel és diplomáciával pár évtized alatt kiterjesztette állama területét a Fekete-tengerig. E folyamat „csomópontja” a Szinije Vodi folyónál 1362-ben vívott csata, amelyben Algirdas legyőzi a strukturálisan gyengének bizonyuló Arany Hordát.⁴ Az ő kérésére alapítja a konstantinápolyi pátriárka az immár litván területen fekvő Kijev érsekségét.

1385-ben létrejön a lengyel–litván perszonálunió: Jogajla (lengyelül: Jagiello) litván nagyfejedelem megkeresztelkedik, és feleségül veszi Jadwigát (Hedvig), Anjou (Nagy) Lajos magyar és lengyel király lányát, akit azelőtt, 15 éves korában Lengyelország királyának koronáztak (!). Jadwiga az egyik legmegbecsültebb lengyel történelmi személyiség – és nemzeti szent. Ez az esemény egész Európa további történetének új irányt szabott. Bár a két állam közötti viszony konfliktusos volt, a lépés szükségszerű, a Német Lovagrend katonai potenciálja és agresszív expanziója létében fenyegette mindkét államot.⁵ Sőt 1398-ban sikerült a lovagrendnek, egyszeri alkalommal, elfoglalnia Samogitiát, a litván területek nyugati, tengerparti részét, ezzel megvalósítva a lovagok évszázados álmát, a Visztulától a Nerváig fekvő területek folytonosságát, állami egységét. A közös államfő (megkeresztelése után II Ulászló), valamint a lengyel és a litván államok erőforrásainak egyesítése meg is hozta a remélt eredményt: 1410-ben a két állam hadserege döntő csapást mért a Lovagrendre (grünwaldi/tannenbergi csata), amely ezt követően lengyel–litván vazallusként világi állammá, majd a reformáció során protestáns fejedelemséggé alakult. De a balti lovagrendi államok egyesítéséről egyszer s mindenkorra le kellett mondania. A perszonálunió, bizonyos hullámzásokkal, 1569-ig működött. Litvániában fennmaradt a negyhercegi cím, s a két országot érintő kérdésekben szükség volt a lengyel és a litván nemesség együttműködésére, ami Litvánia különállását biztosította.

A 16. század lengyel–litván állama a lengyel kultúra felvirágzását, az európai szellemi mozgalmakhoz való kapcsolódást, igazi aranykort hozott: reformációt, vallási és etnikai pluralizmust, nagyszámú olasz építész, művész itteni tevékenységét, reneszansz építészetet. Katonai és diplomáciai sikereket is. De az ellenreformáció kezdetét is, jezsuitákat – akik 1570-ben a litván fővárosban kollégiumot alapítanak, amit kilenc évvel később Báthory István (lengyel király 1576–86 között) egyetemmé fejleszt.

1569-ben Zsigmond Ágost király közös országgyűlést hívott össze a két ország nemeseinek részvételével (Zsigmond Ágosttal 1572-ben kihalt a Jagello-dinasztia – azonban nem ez volt az unió oka). A július 1-jén aláírt lublini unióval megalakult a Lengyel Korona és a Litván Nagyfejedelemiség Köztársasága, röviden a Két nemzet köztársasága vagy Lengyel–Litván Konföderáció, közös uralkodóval, szejmmel (országgyűléssel), valutával és külpolitikával. Az unió nem volt teljes: a hadsereget és a kincstárat nem vonták össze. Ennek ellenére az integráció folyt tovább – ennek során a litván elitek fokozatosan ellengyeledtek. A közös szejm megkövetelte, hogy ne a hatalmas ország egyik vagy másik végénél, Krakkóban vagy Vilnában hozzák a döntéseket – így lesz Varsó, addig csak részfejedelemségi, majd tartományi (vajdasági) központ fővárossá, királyi székhelyé.

A konföderáció fennállásának mai mérlege szerint „a lengyeleken kívül, akik a nyolcmillió lakosság mintegy 40 százalékát tették ki, 20 százalék beszélt az orosz valamely változatát (fehérorosz, ukrán, orosz), néhány százalék litván, több mint 10 százalék német és kb. öt jiddis nyelvű volt. Éltek még itt lettek, skótok, tatárok stb. is. A konföderáció felekezetiileg is vegyes volt: legtöbben a római katolikus egyház tagjai, kívülük ortodoxok, lutheránusok, kálvinisták, zsidók, muszlimok, örmények.

A nemzeti kisebbségek és vallásos hitek változatossága, valamint a jólét és az általában békés együttélés jellemző vonása volt az utolsó Jagellók és utódaik korának.⁶ A 17–18. század eseményei, különösen a szomszédos Orosz, Svéd, Porosz és Habsburg Birodalom agresszív politikai törekvései, ezekkel egy időben pedig a korszaknak nem megfelelő, szinte korlátlan „nemesi szabadságok” egyre inkább kormányozhatatlanná tették a Konföderációt, ami aztán az állam három lépésben történt felosztása során (1772, 1793, 1795) megszűnt. Az egykori Litvániához tartozó területek története orosz tartományok (guberniák) keretében folyt tovább.

(Litvánia és Fehéroroszország) A még megkeresztelkedés előtti, pogány Litván Nagyfejedelemség a 13–14. század folyamán csatolja a területének többszörösét kitevő Polocki, Volhiniai-Vladimiri és Kijevi Fejedelemség területét – ortodox keresztény, kulturálisan fejlettebb lakossággal. A modern fehérorosz nemzet történései számára egyértelmű, mi és miért történt: „a litván területek (Zsemaicia és Aukstaicia⁷) és a fehérorosz területek egyesülése történelmi szükségszerűséggé vált. Az orosz fejedelemségeket leigázták a tatárok, akik rettenetes fenyegetést jelentettek az északkeleti orosz fejedelemségek számára. Északról a Livóniai Lovagrend fenyegetése nehezedett Belaruszra és Litvániára, nyugatról a Teuton Lovagrend tette kétségessé a litvánok és fehéroroszok fennmaradását. Egyesülés nélkül az a sors várt volna rájuk, hogy nyomtalanul eltűnnek. A belaruszok világosan látó vezetői, békét és rendet óhajtvá fenyegetett és erőtlen szülőföldjük számára, nem tévedtek. A litvánok semmi újat nem vezettek be, hacsak egy erős és szükséges összpontosított hatalmat nem. Mi több, toleráns politikát folytattak, beköltöztek az új területekre, összeházasodtak a szlávokkal, elfogadták a kereszténységet. A második-harmadik nemzedék már elsajátította a régi belarusz nyelvet, ami mindennapi nyelvükké lett, valamint a törvényszékek és az állami ügyiratok nyelvévé.

Viszonylag kis lélekszámúak lévén, a litvánok feloldódtak a szlávok tömegében, mindenütt, ahova beköltöztek. Csak eredeti hazájukban használták továbbra is a litván nyelvet (elsősorban a parasztok, a városlakók és a nemesség legszegényebb rétege) [...] A Litván Nagyhercegség létrehozása semmit sem vett el a fehéroroszoktól, sőt igen sokat nyertek belőle. Legalábbis az egyesülés kezdeti idején. Felszabadultak a tatárok és a keresztések rabságának rettenetes fenyegetése alól [...], megőrizték könyveiket, tudományukat, nyelvüket a törvényszékeken és az állami intézményekben, saját nyelvükön megfogalmazott törvényeiket, mi több, e törvények jobbak voltak, mint jó pár szomszéd országban. [...] Így kezdődött el, e föderáció kebelében, a 13. század elején, a tulajdonképpeni fehérorosz nyelv és nép kialakulása.”⁸ A nagyfejedelemség egyik jeles írástudója, Polock szülőtte, Franciszk Szkarina humanista, orvos, aki a 16. század első felében fejtette ki lenyűgöző fordítói és nyomdászai tevékenységét (lefordította és kiadta a Biblia nagy részét), megalapozva a fehérorosz nyelv későbbi fejlődését. Krakóban, Padovában, Prágában és Vlnában tanult, illetve dolgozott. Keresztneve alapján vélhetően katolikus. A nagyfejedelemség orosz-fehérorosz eredetű „litván” nemessége, annak főleg felső rétegei fokozatosan ellengyelesedtek, és a 19–20. századra szinte érthető Adam Mickiewicz, lengyel nemzeti költő sorsa, aki a mai Belaruszban lévő Navahrudak/Nowogródek városban, a litván eredetű Radziwill-család hajdani központjában született, *Pan Tadeusz* című verses regényében szülőhazáját, Litvániát dicsőíti lelkesülten (és nem járt életében sem Varsóban, sem Krakóban). Közlebbi példa a Kowno/Kaunas mellett született Czeszlaw Milosz, az Amerikába emigrált Nobel-díjas lengyel költő „litván patriotizmusa”, vagy a rokonái, Oscar Miloszé, aki a mai Belaruszban levő Mohilev mellett született, nem tudott litvánul, de „franciául író litván költőként” határozta meg magát, és Litvánia párizsi nagykövete volt a két háború között.

(*Tatárok és karaiták*) E nehezen megfogható identitású, Nyugat és Kelet között egyensúlyozó Litván Nagyhercegségbe más népek is eljutottak. Például egy lélekszámra nem nagy, de jelentős történelmi szerepet játszó tatár népcsoport, a „lipka tatárok”. A 14. században, a lengyel–litván perszonálunió bevezetése előtt jöttek első csoportjaik, az Arany Horda területéről, zsoldosként, majd letelepítették őket, a lengyel, litván és lovagrendi területek érintkezési pontjai közelébe. A 17. századig folyamatos volt a beköltözésük. Privilegiumokat kaptak, muszlim vallásukat megőrizhették. A 16. század végén kb. 200 ezren éltek a Litván Nagyhercegség területén, száz településen, négyszáz mecsetjük volt. Hűséges, megbízható katonái voltak a lengyel–litván koronának, kivéve az 1672-es „lipka lázadást”, amikor egy részük átállt az Oszmán Birodalom oldalára. De rövidesen megtapasztalhatták, hogy előző hazájukban jobbak voltak a körülményeik, és visszatértek. Jan Sobieski teljes bocsnatban részesítette őket – és Bécs felszabadításánál (1683) ismét bizonyíthatták, hogy értékes katonái a koronának. Ma három középkori eredetű tatár település esik lengyel területre, de jelentős közösségek jöttek létre a Litvániából és Fehéroroszországból áttelepültekből is az északi-északnyugati lengyel nagyvárosokban (Litvániában, Fehéroroszországban és Lengyelországban összesen kb. 19 ezren élnek, a 2011-es népszámlálás szerint Lengyelországban szinte kétezren). Nyelvükben ellengyelesedtek vagy eloroszosodtak (krónikáikat, irodalmukat az 1930-as évekig arab írással, de fehérorosz nyelven írták – e szövegek ma értékes dokumentumai a belarusz nyelvfejlődésnek). Főtisztjeik lengyel nemességet kaptak – és a 20. századig a lengyel hadseregben belül külön (lovassági) egységben, külön egyenruhában harcoltak. Az amerikai lengyel emigráció szervezeteibe is befogadták őket.⁹

A *karaimok* vagy karaiták eltörökösödött zsidó vallási mozgalom. A 7–9. században jött létre (nem fogadták el a Talmudot). Nyelvük egy héber elemekkel gazdagított türk dialektus (hasznlóan a szintén kompozit jiddis és ladino nyelvekhez). Keletről (Perzsiából?) indulva vándoroltak nyugat felé, jelentős közösséget hozva létre a krími tatár állam területén. Onnan származnak a litvániai karaiták. Hagymányuk szerint Vytautas nagyherceg telepítette le őket 1392-ben Vilniusba és Trakaiba (fontos középkori város és vár Vilniustól nyugatra), valamint néhány más településre, de idővel megjelentek más „litván”, ma fehéroroszországi, illetve ukrainai területeken is. A rabbinikus zsidósággal gyakoriak voltak a konfliktusaik, de volt együttműködés is (például amikor 1680-ban egy Trakai melletti gyülekezetet rituális gyilkossággal vádoltak meg), illetve kialakultak az együtt létezés módozatai. A „két nemzet köztársasága” idejére esett a kozákok Bohdan Hmielnicki vezette felkelése (1648), amit a litvániai zsidók is megszenvedtek (ekkor a mai Fehéroroszország és Ukrajna területén élő nagyszámú zsidó lakosság először tapasztalta meg a később rendszeressé váló pogromokat).¹⁰ Trakai kifosztását és felégetését csak harminc karaita család élte túl. Az 1979-es szovjet népszámlálás szerint a Szovjetúnióban 3300 karaim élt (nagyobbrészt Litvániában). 1988-ban megalapították a Litván Karaim Kulturális Közösséget. Mai lélekszámuk a legfrissebb statisztikák szerint: Ukrajnában 1196, Lengyelországban 346, Litvániában 241 (legtöbben Trakaiban), Oroszországban 204. Ismeretlen az Izraelben élők száma.

(*Zsidók Lengyelországban és Litvániában*) A Baltikumot a Fekete-, valamint a Káspi-tengerrel összekötő kereskedelmi úton keleti zsidó kereskedők megjelentek már az első évezred végén. Részt vettek a borostyánkővel, prémekkel, rabszolgákkal való kereskedelemben. 1240 körül a lengyel uralkodók telepítettek országaikba német és zsidó bevándorlókat Németországból, Ausztriából, Csehországból, Itáliából, majd a szeldzsuk és oszmán török területekről. A középkori európai zsidóság jó és rossz sorsát uralkodói szabadságlevelek határozták meg, „a 13. századtól kezdve a 18. század közepéig. [...] A legelső, ki ily értelmű privilegiumot adott, a melylyel a

kamaraszolgátság viszonyát tényleges jogalapra helyezte, II. Frigyes osztrák herceg volt, ki 1238-ban oltalmába fogadta a bécsi zsidókat s 1244-ben megadta a saját főhatósága alatt álló, de mégis a községi önrendelkezésű bíróság privilégiumát, melyet a német, magyar és szláv uralkodók átvettek.”¹¹ E „rendezés” lényege a mindenkori központi kormányzat, pontosabban az uralkodó érdeke. Ezt „adta tovább 1264-ben Jámbor Boleslaus Nagylengyelországnak, 1295-ben elfogadta I. Bolko schweidnizti herceg s 1299-ben III. Henrik glogau-i herceg; ugyanezen privilégiumot erősítette meg IV. Kázmér 1453-ban, Zsigmond Ágost 1548-ban, Báthory István 1580-ban, III. Zsigmond 1592-ben, IV. Wladislaus 1633-ban, János Kázmér 1649-ben, II. Ágost 1697-ben, III. Ágost 1736-ban és végre Stanislaus Ágost 1795-ben”.¹² Litvániai betelepedésük 1380 táján kezdődik. Vitautas nagyfejedelem 1388-ban bocsát ki chartát számukra.

Ezek az uralkodó nyújtotta jogok (esetünkben az 1453-as statútum volt a legnagyobb hatású) engedélyezték a kereskedést (ideértve a pénzkölcsönzést és bankügyleteket), a zsidók folytathattak kézművesipart és szabad foglalkozásokat, biztosították személyes tulajdonjogaikat, valamint a közigazgatási autonómiát (a zsidó közösségen belüli viszonyokat, összhangban vallási törvényeikkel és hagyományaikkal), valamint egyenlőségüket a királyi jogszolgáltatás előtt. Megkövetelték a közösség tagjaitól a választott vezetőik iránti engedelmességet. A zsidók mozgási szabadságot élveztek a királyság területén. De helyzetük a valóságban legtöbbször az egyház (például az 1267-es boroszlói zsinat szigorú tilalmakat fogalmazott meg) és még gyakrabban az ország keresztény lakosságának a hajlandóságától, netán érdekeitől függött. És valóban, gyakran szenvedték meg jogaik egyház általi korlátozását, tulajdonaik elvételét, hamis vádakot járványok idején (az 1348. évi pestisjárvány alkalmával sokakat lemészároltak) vagy vélt rituális gyilkosságok kapcsán. Mindezekkel együtt a Lengyel–Litván Konföderációban nyitottabb, toleránsabb volt a közigazgatás – és országszerte nagy zsidó közösségek jöttek létre, gazdag, változatos kulturális tevékenységgel. 1650 táján Európa mintegy 550 ezer zsidó lakosából 450 ezren éltek a Konföderációban – ez volt a Spanyolországból való kiűzetéstől a II. világháborúig terjedő időszak legjelentősebb zsidó társadalma. E népesség két sajátos „teológiai” pólus körül csoportosult: az inkább Ukrajnában elterjedt hasszidok judaizmusa emocionálisabb, spontánabb volt, míg a litván („litvak”) zsidók „racionálisabb, tudományosabb” teológiát követtek. Ez utóbbiak központja az 1700-as évek közepétől Vilna volt.

A lengyel–litván államnak a „harmadik felosztás” (1795) utáni sorsa, az Oroszországhoz való tartozás negatív, tragikus eseményeket és folyamatokat hozott az egykor lengyel–litván alattvaló közösségek mindegyikének.

A két világháború között az országban 160 ezer zsidó élt (az összlakosság 7 százaléka), ezeknek mintegy 91 százaléka pusztult el a holokausztban.¹³ A százezres lélekszámú Vilna lakosságának 45 százalékát alkották (a lakosság másik fele lengyel volt, és csak néhány százaléka litván), a 110 zsinagóga és 10 jesiva városát „litván Jeruzsálemnek” tekintették. A 2005-ös népszámlálás alkalmával az országban 4000 alatt volt a számuk.¹⁴

(Vallásszabadság) A konföderációban érvényesülő, fentebb említett tolerancia tette lehetővé, hogy 1565–1658 között az erdélyi vallásszabadsághoz hasonló viszonyok érvényesültek, a többségi katolikus és ortodox lakosság mellett az országban a lakosság 20 százalékát kitevő luteránus, református, unitárius, mennonita, anabaptista gyülekezetek léteztek. Az 1658-as események után azonban a protestánsok helyzete rosszra fordult (a „lengyel testvérek”, az erdélyi unitáriusok hittestvérei vagy kivándorolták, vagy áttértek).

(Livóniától Oroszorszáig) Ha a megelőző évszázadokban Litvánia története teljesen eltért a későbbi Lettország és Észtország területén zajló folyamatoktól, a 19. majd

a 20. század folyamán mindhárom nép/ország sorsa szinte azonos kaptafára alakult. Talán egyetlen, bár fontos közös korai elem a régióban: a Német Lovagrend, illetve a római katolikus egyház térítő szándéka és a nyugat-európai államok szerepvállalása ennek a megvalósításában. Azzal a különbséggel, hogy itt, a mai Lettország és Észtország területén már 1000 előtt a németeken kívül mások – kiemelten dánok – is tevékenykedtek.

A német és dán „érdeklődés” kezdete előtt a területen pogány észtek, lívek (mindkét nép finnugor nyelvű) és letgalok éltek. Már ekkor a Pejpusz-tó, illetve a Narva folyó volt a választóvonal a keletről szomszédos novgorodi, pszkovi, polocki, a Kijev központú nagy orosz állam részfejedelemségei irányában. A 13. század elején, rövid idő alatt végbement nyugat-európai terjeszkedés stabilizálta – immár mindmáig – ezt a határvonalat.

A vidék már az i. e. 3. évezredben lakott terület volt. A balti törzsek az i. e. 1700-as években vándoroltak be a térségbe. Az erre következő mozgalmas, háborús középső vaskor következett. Skandináv sagák szólnak az észtek elleni hadjáratokról. A 9. században a terület a varégek (vikingek) fennhatósága alá került, de a 11. században újra önállósodott. Ez idő tájt viszont az észtkalózok támadták az északi partokat, Sigtuna svéd várost 1187-ben kifosztották és felégették.

A mai Észtország és Lettország területe volt Európának az a sarka, amely a legkésőbb vette fel a kereszténységet. A mai lett és észtkalóz tengerparton a 12. század végén jelentek meg az első német kereskedők és hittérítők. 1180-ban egy Meinhard nevű szerzetes érkezik a Daugava (Düna, Dvina, Dwina) torkolatvidékére. 1184-ben Uexküllben, egy lív faluban felépül az első keresztény templom. Két évvel később Meinhardot felszentelik Uexküll püspökévé. 1193-ban III. Celesztin pápa keresztes háborút hirdet a balti pogányok ellen. A hadakat Meinhard utódja, Berthold vezeti. 1199-ben a brémai hercegérsek megbízza Buxhoevedeni Albertet a balti területek megtérítésével. Albert, immár Livónia püspökeként, 1201-ben megalapítja Rigát. És hogy biztosítsa egy haderő állandó jelenlétét e térítési területen, 1202-ben megalapítja a Livóniai Kardtestvérek lovagrendjét. Harminc évvel később a mai Észtország és Lettország megkeresztelése formálisan befejeződött. 1227-re a két német lovagrend a Baltikum jelentős részét meghódította, így jött létre a mai Lett- és Észtország teljes területét is magába foglaló Livónia (Ó-Livónia). Az időközben kialakult városokba főleg német kereskedők és kézművesek költöztek. 1236-ban a Livóniai Kardtestvérek betagozódtak a Német Lovagrendbe. Kétszáz évig a keleti Baltikum lovagjai a Német-Római Birodalom támogatását élvezték.

A Dán Észtországnak nevezett északi terület Dánia birtoka volt 1204-től 1346-ig. Reval (1918 óta Tallinn) a lübecki városjogot 1248-ban kapta meg (még a 15. században is Reval fellebviteli törvényszéke Lübeck volt), és a 13. század végén csatlakozott a Hanza Szövetséghez. Később így tett Tartu/Dorpat és Pärnu/Pernau is. 1343-ban Észak-Észtország és Saaremaa sziget Szent György éjszakáján fellázadt a dán uralom és az azt megtestesítő német telepések ellen. A lázadást 1344-ben levertek.

A litván törzsterületről északra elterülő (ma lett és észtkalóz) területen a 13. század legelején létrehozott katolikus püspökségek: Kurland, Wiek-Ösel (vagy Hapsal/Haapsalu), Tartu/Dorpat, illetve érsekségek (Riga, Reval/Tallinn) nagy földterületeket foglaltak el. A többi földet a Livóniai Lovagrend (a Kardtestvérek) birtokolta. A középkorban tehát (a reformációig) ez a terület is „teokratikus” állam volt, ekkori neve „Terra Marianum”.

(*Reformáció*) A reformáció nagy változásokat okozott a Baltikumban. Luther eszméi gyorsan elterjedtek a két német lovagrend államaiban. A 16. század első felében a német elíttek (városi kereskedő polgárság, illetve lovagi eredetű földbirtokos nemesiség), valamint a jobbágysorban élő lettek és az észtek többsége áttért az evangélikus

hitre. Nyelv, oktatás, vallásgyakorlat és politika nagymértékben átalakult. Az istentiszteleteket a helyi nyelveken (német, lett, észt) tartották a latin helyett. Ez vezetett a 19. század folyamán az írástudás elterjedéséhez, a nemzeti kultúra, irodalom, folklor kutatás fejlődéséhez.

(A reformáció után. Kurland) A Lengyelországgal és Litvániával vívott háborúk meggyengítették a Német Lovagrendet: amikor 1525-ben szekularizálódott és létrejött a lengyelhűbéres Porosz Hercegség, a Livóniai Rend függetlenedett. Oroszország 1481-ben és 1558-ban sikertelenül próbálkozott a terület megszállásával. A livóniai háború (1558-83) váltakozó szerencsével zajlott Oroszország, Lengyelország–Litvánia, Svédország és Dánia között – az egész vidék hadszínterré vált. A háború során a lovagok állama 1561-ben felbomlott, a lovagrend megszűnt. Dánia elfoglalta Ösel/Saaremaa szigetét, Svédország Észtországot, Lengyelország Lívland többi részét. Ugyanakkor létrejött, lengyel–litván vazallusként Kurland és Semigallia Hercegsége a mai Lettország déli és nyugati részén.¹⁵ A mai Lettország északi része 1582. évi orosz-lengyel béke értelmében lesz szintén Lengyelország hűbérese. Az utolsó nagymester, Gotthard Kettler, Kurland első hercege. A többi lovagból lesz a kuroniai nemesség – 1570-ben hercegi döntés engedélyezi, hogy a helyi lakosságot jobbágyorszába kényszerítsék. A hercegség fővárosa Mítau/Jelgava. A herceg fejleszti a hajógyártást és a vasipart. 1600–1629 között a lengyel–litván könföderáció háborúzik Riga környékén. Svédország ezután ellenőrzi Lettország központi és északi részét, amit így Svéd Livóniának neveznek. Az első herceg unokája, Jakob Kettler idején éri el az állam a legnagyobb jólétet. Az eddigi iparok mellett fellendül a lőporgyártás és a kereskedelem, nemcsak a szomszédokkal, hanem Angliával, Franciaországgal, Németalfölddel és Portugáliával is. Jakab kereskedelmi flottát épít, a hercegségnek két jégmentes kikötője van, Windau/Ventspils és Libau/Liepāja. 1651-ben meghökkentő történet kezdődik: a hercegség gyarmatot alapít, és megépíti a Jakaberődöt Afrikában, a Gambia folyó torkolatánál fekvő Szent András-szigeten. Prémekkel, arannyal, elefántcsonttal és fűszerekkel kereskednek. Egy évvel később Kurland a nyugat-indiai Tobago szigetén alapít gyarmatot – itt már cukor, dohány, kávé és fűszerek az áruk. 1655-ben Svédország lerohanja a hercegséget. Öt évig tart a háborúzás a lengyel–litván könföderációval, közben Jakob svéd fogságba esik. Időközben a hollandok elfoglalják a két gyarmatot, a kereskedelmi flotta és a gyárak részben elpusztulnak. A háborút lezáró Olivai békeszerződés (1660) visszaadja Kurlandnak Tobagot, (1689-ig még a hercegségé), Jakob ismét hozzáfog gyárainak és flottájának a fejlesztéséhez –, de ezek már nem érik el a háború előtti szintet. A hercegség 1795-ben, Lengyelország harmadik felosztásával kerül orosz fennhatóság alá.

(Észtország) Az 1621–1629. évi lengyel–svéd háborúban Észtország teljes szárazföldi területe svéd birtok lett. 1631-ben II. Gusztáv Adolf svéd király kötelezte a (német) nemességet, hogy több jogot biztosítson a parasztságnak, bár a jobbágyosság fennmaradt. 1632-ben Dorpatban (1918 óta Tartu) nyomda és egyetem létesült. Ezt az időszakot az észt történetírás a „régii szép svéd időknek” tekinti.

(Litvánia a cári birodalomban, 1795–1917) A terület (amelynek nemesi elitje időközben ellengyelesedett) teljesen osztozott Oroszország lengyeleket illető politikájában. Így a 19. század mindkét lengyel felkelésében (1831, 1863) is részt vettek, illetve viselték ezek könyörtelen leverésének következményeit. Fokozatosan kialakul egy litvánul beszélő középosztály és értelmiség, és kibontakozik a litván nemzeti identitás. E folyamatban kiemelkedő jelentőségű volt a Kelet-Poroszországban („Kis-Litvániában”) élő litvánok kulturális tevékenysége. Minthogy 1864 és 1904 között az orosz területeken a latin betűs írást is betiltották, és bevezették a cirill betűk használatát, nagyon fontosak voltak a német területekről átcsempésztett kiadványok.

(Az orosz korszak Lett- és Észtországban, 1710–1918) Újabb nagy cezúrára, illetve észak-európai hatalmi átrendeződésre került sor a „nagy északi háború” során, amely 1700-ban tört ki egyfelől Svédország, másfelől az Oroszországot, Lengyelországot, Szászországot és Dániát magában foglaló koalíció között, és 1721-ben zárult le. A mai Észak-Lettország és Észtország területe (Livónia) 1710-ben jutott a svédek-től orosz fennhatóság alá. Miután harc nélkül kapitulált (1710. szeptember 29.), Reval 1783-ig megtarthatta városi kiváltságait és a helyi törvénykezésben a német nyelvet. Reval és az észt területek a rigai (lívlandi) kormányzósághoz kerültek. A (német lovagok leszármazottaiból álló) nemesség, valamint a szintén német tallinni polgárság az orosz korszakban is megtarthatta kiváltságos helyzetét. Az észt városok, főleg Tallinn lakosságának a túlnyomó része német volt az 1850-es évekig. Az ország termőföldjei 90 százalékban nemesi tulajdonban voltak. 1870-ben az oroszok teljesen véget vetettek a jobbágyságnak, és eltörölték az utolsó feudális törvényeket is. A 19. század második felében szinte robbanásszerűen megnőtt az észt lakosság száma Tallinnban, és csakhamar a legnagyobb etnikai csoport lett. A gazdasági hatalom még ekkor is a németek kezében volt, habár számuk és hatalmuk ekkor már csökkent a városban.

(A litván, lett és észt függetlenség előzményei) Az orosz fennhatóság nem módosította az etnikai viszonyokat, a helyi elit továbbra is német, illetve (Litvániában és az annak részét képező Fehéroroszországban) lengyel maradt, de az 1860–1880-as évektől, hasonlóan az egész orosz birodalomban bevezetett radikális oroszosítási politikákhoz, a közigazgatás és az oktatás nyelve itt is egyre inkább az orosz lett. A területen élő lengyelek, fehéroroszek, ukránok, lettek és észtek nyelv- és identitásvédelmi mozgalmak felerősödtek, és minthogy az 1904-es orosz–japán háború után a tilalmakat jelentősen enyhítették, e mozgalmak döntő tényezőivé váltak az 1918–19-as államalakulásoknak. 1918-ban, az első világháború végén, az egész régióban cseppfolyóssá vált a politikai helyzet. Oroszországban kitört a forradalom, a birodalom kilepett a világháborúból, majd megannyi színhelyen polgárháború kezdődött. A birodalom nyugati határvidéke német katonai megszállás alatt volt – ami a német haderő kivonulásával véget ért. Az így keletkezett „légüres térben” megszületett a három balti köztársaság, és e tény része lett a háború után jogilag rögzített új európai rendnek. Együtt az 1795-ben megszűnt-felosztott Lengyelországnak a nagyhatalmak jóváhagyásával történt (és a szovjet-lengyel háború eredményeképpen rögzített határok közötti) újjáalapításával.

(Litvánia) Litvánia 1917-ig volt része az Orosz Birodalomnak. De a németek 1915-ös előrenyomulása az első világháborúban és az 1917-es oroszországi polgári és bolsevik forradalmak hatására a balti állam önállósulni kezdett. Az ország területe 1915-től gyakorlatilag német megszállás alatt volt. 1917-ben Litvánia Németországgal szövetséget kötve kikiáltotta függetlenségét, és mint alkotmányos monarchia folytatta önálló létét. 1918. február 16-án kihirdették a Litvánia függetlenségéről szóló törvényt. Ezt az első Litván Bizottság (tulajdonképpen a helyi kormány) szentesítette – ami gyakorlatilag az államiság helyreállítását jelentette, és ezt ünneplik ma is a litvánok minden február 16-án. A litván államot az elsők között Németország (II. Vilmos császár) ismerte el. Szovjet-Oroszország csak 1920-ban nyugodott bele a terület elvesztésébe.

1918. novemberében, a német összeomlás után, Litvániában kikiáltották a köztársaságot, és Valdemaras (más néven: Voldemaras) elnök irányítása alá került az állam. A német kivonulást követően az egyik városban (Daugavpils, ma Lettországhoz tartozik) kommunista ellenkormány alakult.

1919. márciusában – bár a világháború véget ért – a korábban nyugaton egymással harcoló antant és a központi hatalmak egy része Oroszország ellen támadt. A né-

metek és az immár újra megalakult Lengyelország csapatai Vilnius felé törtek előre, így a kommunista uralom is meggyengült Litvániában. A moszkvai békeszerződés szerint a bolsevikok lemondanak Vilniusról a litvánok javára, vagyis 1920-tól mindkét nagy állam, Szovjet-Oroszország és Németország is elismerte Litvániát. 1920-ban litván nemzeti kormány alakult, amely földreformot hajtott végre, és elsősorban a lengyel földesurak ellen lépett fel.

A Molotov–Ribbentrop-paktum (1939) Litvániát is szovjet befolyási övezetté nyilvánítja. 1940-ben a választásokat a kommunisták nyerték meg Litvániában, és a szovjet–litván segítségnyújtási egyezmény engedélyezi, hogy a szovjetek katonai bázisokat hozzanak létre a balti országban. (A szovjet csapatok ebben az évben be is vonulnak az országba.) 1940. július 21-én kikiáltják a szovjet köztársaságot, amely 1940. augusztus 16-án felvételét kéri a Szovjetunióba.

1941. júliusában a németek – a Szovjetunió megtámadása után – elfoglalták az országot, és létrehozták a balti államokból és Belorussziából az Ostland nevű tartományt. 1945-ben a szovjet hadsereg visszatért Litvániába, és ekkor kezdődött tulajdonképpen a „szovjet élet” az országban.

Litvánia lakossága (2004-ben) 3 607 899, ebből litván 80,6 százalék, orosz 8,7, lengyel 7, fehérorosz 1,6, egyéb 2,1 százalék.

(Lettország) A még mindig erős német városi polgársággal és földbirtokosokkal, valamint az orosz hadsereg és adminisztráció elnyomásával szemben a 19. század végére kibontakozott a reformokért és a nemzeti érdekekért küzdő *ifjú lettek* mozgalma. 1915-ben Lettország jelentős része német megszállás alá került, 1917-ben Rigát is elfoglalták. 1917 novemberében az orosz kézen lévő Valkában létrehozták a lett szovjetköztársaságot, de 1918. februárra az északi részek is német uralom alá kerültek. Németország háborús veresége után 1918. november 18-án Rigában kikiáltották a független Lett Köztársaságot. Az új lett hadsereg a kezdeti súlyos vereségek után a balti német szabadcsapatok és az észtek segítségével az ország egész területét felszabadította. Az 1921. augusztus 11-i moszkvai békében a szovjet-orosz kormány Lettország függetlenségének elismerésére kényszerült. Az új állam területe 65 791 km², lakossága 1,9 millió fő volt (73 százalék lett, 10 orosz, 4 német), alkotmányát 1922. februárban fogadták el. A Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében Lettország a szovjet érdekövezet része, az év végén a külső nyomásnak engedve támaszpontokat bocsátott a Szovjetunió rendelkezésére. 1940. június 17-én szovjet csapatok szállták meg az országot, a megalakuló új parlament kikiáltotta a Lett SZSZK-t, amely 1940. augusztus 5-től a SZU tagköztársasága. A következő hónapokban kb. 34 ezer személyt deportáltak politikai okokból Szibériába. 1941 júliusában az országot német csapatok szállták meg. A lakosság egy részét besorozták a Wehrmachtba, vagy németországi kényszermunkára vitték, de sok önkéntes is akadt a kommunizmus elleni harcban. Az országot a Vörös Hadsereg súlyos harcok árán 1944 végén foglalta vissza, de a délnyugati területeken még az 1945. májusi fegyverletétel idején is maradtak harcoló egységek. A szovjet hatóság a németekkel való kollaborálás vádjával százezer embert deportált Közép-Ázsiába, azonban a szovjetellenes ellenállási mozgalmat csak 1950-re tudták felszámolni.

Az erőteljes oroszosítás, a kötelező kollektivizálás és jelentős orosz népesség betelepítése a lakosság ellenállását váltotta ki. 1986 augusztusában szovjetellenes tüntetésekre is sor került. Az 1988 októberében Rigában megalakult Népfront a nemzeti önrendelkezés megteremtését tűzte ki célul. 1989 májusában a Lett Legfelsőbb Tanács a lettet az ország hivatalos nyelvén nyilvánította. 1989-ben megalakultak az első pártok. 1990. május 4-én a parlament kikiáltotta Lettország „teljes politikai és gazdasági” függetlenségét. Az 1991. március 3-i népszavazáson a lettek 73 százaléka a SZU-ból való kilépés mellett döntött. Az új köztársaság 1993 márciusában saját va-

lutát vezetett be, valamint szoros kapcsolatot épített ki a két másik balti állammal. A három ország 1993 szeptemberében szabadkereskedelmi övezet létrehozásáról döntött. 1994 augusztusában végül az utolsó orosz katona is elhagyta az országot.

Az országon belül feszültséget keltett, hogy a szovjet megszállás után betelepült mintegy 520 ezer orosz, fehérorosz és ukrán lakos nem rendelkezett állampolgársággal. A 2003. szeptemberi népszavazáson a lakosság jelentős része az Európai Unióhoz való csatlakozás mellett döntött.

(Rövid kitérő a lívekről) Finnugor etnikum, róla kapta nevét a mai Lettország (Livónia, Livland). Lakóhelye évszázadokkal ezelőtt a Nyugati-Dvina (Daugava) és Dél-Észtország között volt, valamint a kurlandi félszigeten. A 20. században már csak Kurland északi részének tengerparti falvaiban éltek a mai Lettország területén.

A lív nyelv a finnugor nyelvek balti finn ágának déli csoportjához tartozik, legközelebbi rokona az észt. Finn és észt kutatók szerint a lív nyelv a legelső között válhatott ki a közfinn alapnyelvből, valamikor a Kr. u. első évszázadokban. Napjainkban már csak alig tucatnyian beszélik anyanyelvi szinten, negyvenen jól-rosszul. Összesen mintegy kétszázharmincan tartják lívnek magukat.

A 12. század második felében fölerősödő külső tényezők – az orosz és német expanzió – hatására hanyatlásnak indult lív közösségek nem juthattak el az önálló államalkotásig.

A független Lettországban a két világháború közötti viszonylag kedvező légkör, a finn és észt rokon nép segítsége és buzdítása hatására kiteljesedhetett a század elején kezdődött lív nemzeti ébredés. Az 1930-as években több éven át lív nyelvű folyóirat is megjelent (Lívli). 1923-tól a helyi iskolákban fakultatív lív nyelvoktatás kezdődött Finnországban képzett tanárok bevonásával. Megalakult a Lívek Társasága, kórusok születtek, majd 1939-ben megnyitották a finn, magyar és észt segítségével épített Lív Nép Házát. A lív nemzeti ébredésnek, a kultúra és a művelődés fejlődésének a II. világháború vetett véget. Az újabb evakuáció, majd a szovjet hatalom bevezetése és az 1949-es deportálások végleg megpecsételték a lív nép sorsát.¹⁶

(Észtország) 1918. február 24-én kikiáltották Észtország függetlenségét. A mintegy hétszáz éves német hatalom véget ért, de a nyomában maradt gyűlölet a húszas években erőszakos cselekményekhez vezetett egyes településeken a német családok ellen. Az 1930-as évek elejére szinte minden földet felosztottak, a német kúriákat kiűritették, és fenntartásukról nem gondoskodtak, ezért azok lassan lepusztultak.

Az 1922-ben tartott első észt népszámlálás szerint Észtország kis híján homogen nemzetállam volt. Az oroszok alkották az ország legnagyobb kisebbségét, rajtuk kívül a középkori eredetű németség száma volt említésre méltó. Ekkor az összlakosság 1,1 millió, ebből 970 ezer volt észt (87,61 százalék), 91 109 orosz (8,22), 18 ezer német (1,65). A lakosság 77,17 százaléka volt evangélikus, A 19. században több tízezer észt áttért az ortodoxiára, az észtek mintegy 10 százaléka vallotta magát pravoszlávnak.

Észtország a Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében (1939) a Szovjetunió érdekszférájába került. 1940-ben szovjet katonai támaszpontok létesültek az országban, majd kommunista puccs után Észtország csatlakozását kérte a Szovjetunióhoz. 1941-ben a köztársaság német megszállás alá került, 1944-ben ismét a szovjeteké, 1945 után a Szovjetunió egyik tagköztársasága.

A háborút követő első szovjet népszámlálás (1959) azt mutatta, hogy jelentősen megváltozott Észtország etnikai képe. Az észtek száma jelentősen (tíz százalékkal) csökkent, egyrészt a háborús veszteségből, másrészt az emigrációból adódóan. Ezzel együtt is, 1959-ben az ország lakóinak háromnegyede még észt nemzetiségű volt, de számottevően (több mint két és félszeresére) nőtt a háború után betelepült oroszok száma. A németek teljesen eltűntek.

A brezsnyevi korszakban Észtország népessége meghaladta a másfél millió főt. A növekedés az összes etnikumot érintette, ám az oroszok lélekszáma megkétszereződött 1959 és 1989 között. Így az utolsó szovjet népszámlás adatai szerint az oroszok már Észtország lakosságának 30 százalékát tették ki (474 834), miközben az észtek aránya 62 százalékra (963 281) csökkent.

1991-ben Észtország visszanyerte függetlenségét. Az észti állam diszkriminatív állampolgársági törvénnyel korlátozta az orosz ajkú lakosság jogait, megtagadva az állampolgárság automatikus elnyerését az 1945 után az országba költözött (zömmel orosz) népességtől és utódaiktól. 1991 után az észtek aránya valamelyest nőtt, ám az oroszok aránya még mindig meghaladja Észtország lakosságának negyedét.

(Voro és szeto) Néhány szót két sajátos észtországi népcsoportról: a vór (voro) és a szeto népről. Az ország délkeleti sarkában élnek, egymással szomszédos területen. Nyelvük a finnugor nyelvcsaládhoz tartozik. A vórok lélekszáma kb. 755 ezer. 1686-ban jelent meg a vór biblia – a nyelvet ma is oktatják, van „vóro intézet” – és e nyelven megjelenik egy kétheti lap. A szetók lélekszáma ma 15 ezerre tehető, legtöbbször a közeli észti–orosz határ túloldalán, Pszkov megyében élnek, az orosz nemzetiségi törvény védelme alatt. Ortodox keresztények a 15. század óta. Gazdag népviseletük, szötteik, népi ének- és táncgyományaik vannak.

(A kelet-poroszországi és balti németek történetének vége, 1935–1941) E történelem végét, a 20. század közepén drámai körülmények között szétszóródott-elenyészett német lakosság közelmúltját három jelentős kortárs német író: Günter Grass (1927), Siegfried Lenz (1926) és Johannes Bobrowski (1917–1965) könyvei tették világszerte ismertté. E lakosság a náciizmus németországi hatalomra kerülése, illetve a második világháború folyamánaképpen tűnt el. Melyek voltak e néhány év alatt lazajlott folyamat főbb lépései?

1939 márciusában Litvánia „önként visszaadta” Németországnak az 1923-ban Litvániához került, ipari és kereskedelmi szempontból nagyon fontos, többségében német lakosságú Memel/Klaipėda városát és környékét. 1939. szeptember 28-án aláírták a német–szovjet határ- és barátsági szerződést. Október 6-án Hitler a Reichstagban bejelentette, hogy „az etnográfiai viszonyokban új rendre” törekszik. A cél: a birodalmon és a megszállt területeken kívül élő németeket német fennhatóság alatti területekre költöztetni. Ez azt jelentette, hogy mintegy 82 ezer észti- és lettországi németnek el kellett hagynia hazáját. A litvániai németeket 1941 januárjában telepítették ki – ellentételezésként a Memel- és Suwalky-vidéki litvánoknak, oroszoknak és fehéroroszeknek kellett távozniuk. Litvánia német megszállása után (1941 nyarán) 20 ezer németet telepítettek („vissza”) Litvániába, a tervezett gyarmatosítás előrseként.

A Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka alapján a három balti köztársaság a szovjet érdekszférába került. Németország szeptember elsején megtámadta Lengyelországot. Szeptember 17-én a Vörös Hadsereg megszállja és „Litvániának ajándékozta” Vilniust. 28-án a német és a szovjet csapatok kijelölik a közös határt. A német támadás végének október 6-át tekintik.

A Szovjetunió 1939. szeptember 28-án Észtországgal, október 5-én Lettországgal, majd 10-én Litvániával „kölcsonös segítségnyújtási” egyezményt köt. Ugyanazokban a napokban megtörtént a Lengyelország felosztása utáni többi „szükséges” lépés: október folyamán a két szovjet szocialista köztársaság – Fehéroroszország és Ukrajna – kiegészül a Lengyelország megszüntetésével felszabadult területekkel. A SzU 1939 novemberében háborút indít Finnország ellen.

1941. június 22.: Németország megtámadja a Szovjetuniót. (Július elsején a németek bevonulnak Rigába, majd heteken belül Észtországot is elfoglalják.) 1945-ig a balti országokban és Fehéroroszországban német közigazgatás van. A német hadak

visszavonulásakor az odatelepített német polgári lakosság immár hajón menekülne. Legtöbben most pusztulnak el: szovjet tengeralattjárók elsüllyesztenek két hajót (január 30., február 10.).

Kelet-Poroszországból, a szovjet hadsereg előretörése miatt 1945. január 20. és március között evakuálják a német haderőt és polgári lakosságot. A szovjetek május folyamán elfoglalták a teljes területet. A kb. 2,5 milliós polgári lakosság többsége elmenekült, kb. 25-30 ezren meghaltak. A szovjet közigazgatás 193 ezer németet regisztrál még. De a hadműveletek befejezése után kb. 800 ezren visszatérnek – akiket utóbb a szovjet és lengyel hatóságok elűznek. Az 1950-es lengyel népszámlálás (a Lengyelországhoz került) Mazuriában 164 ezer németet talál. Ezek utólag Németországba vándoroltak.

Utólag e népcsoportok is létrehozták Németországban emigráns szervezeteiket (Landmannschaft-ok).

Az egykori német jelenlét tárgyi bizonyítékai (templomok, emlékművek, temetők) nagyrészt elpusztultak, illetve tudatosan elpusztították őket.

(Zárszó helyett)

E próbálkozás, természetesen, csak vázlat, de közelebb hozhatja így is e világ számunkra kevésbé ismert, mégis oly „európai” múltját, örökségét. És talán összehasonlításokra is serkent, hiszen a hasonlóságok és különbségek segítenek magunkat is jobban megérteni.

■ JEGYZETEK

1. Könyvtárában bukkan fel a 19. században az egyik korai – 14. századi – magyar nyelvemlék, a *Königsbergi töredék és szalagjai*.
2. Bojtár Endre: *Litván kalauz*, Bp., 1990. 18-19.
3. Uo. 21.
4. Az addig tatár fennhatóság alatti Moldvában ekkor jön létre Magyarország vazallusaként a Moldvai fejedelemség.
5. Buczyk: i. m. 42-43.
6. Buczyk: i.m. 53.
7. A fehérorosz kiejtés szerint.
8. Ouladimir Karatkevitch: *La terre sous les ailes blanches*, Minsk, 1981. 111–112.
9. Lipka tatár volt Charles Bronson amerikai színész apja.
10. Lásd pl. Andrzej Stanislaw Kowalczyk: *Petljura úr?* Bp., 2000.
11. Dr. Venetianer Lajos: *A zsidóság szervezete az európai államokban*. Bp. 1901. 28–29., kiváló kitekintéssel az európai zsidó közösségek jogállapotának történetére.
12. Uo.
13. A mai Belarusz, Ukrajna, Lengyelország és a balti köztársaságok területén 1933–1945 között 14 millió embert gyilkoltak meg a németek és a szovjetek akaratából. Lásd Timothy Snyder: *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*, Basic Books, New York, 2010.
14. Norman Roth: *Jews in Poland. Medieval Jews found religious tolerance and economic opportunity in Poland*. www.myjewishlearning.com/history
15. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1640. június 29-én küldi utasításait Désről Stelmecz Jánosnak, Lengyelországba induló követének. Ebben egyéb, igen érdekes programponthoz mellé utasítja, hogy „onnan (mármint Vilnából) menjen az Curlandiai Herczeghez is. [...] Niclasius uramat is találja meg, kérvén ő kegyelmét is, az mester emberek szerzésében legyen segítséggel, s kiváltképpen az kőműveseknek. Mivel Colosvárat vagyon egy nagy elpusztult Templum, melyet az előtt régen az Jesuiták bírtak, de már az Ország Constitutiójából az mi nekünk konferáltatott, holott mi már egy Collegiumot akarunk építtetni, Papok s Mester házáat. Vagyon is két esztendeje, hogy rajta munkálkodtatunk, s munkáját már annyira végbe vitték, boltozni kellene, de mivel 11 öl az Szélességbe, s azelőtt is boltra volt az Templom éppen, kit mi is úgy akarunk megépíttetni, s jó kőművel kellene. Azért szerezzon ő kegyelme, jo fizetése léssen.” Közli Bágyuj Lajos: *A kolozsvári Farkas utcai templom 1958–61 évi restaurálása*, Református Szemle, Kolozsvár, LXI. évfolyam, 1968. január–április, 1–2. szám, 61–62.
16. Bereczki András: *A livek története*. <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/Egyesnepek>